

JADIDLAR DAVRIDAGI MATBUOT VA NASHIRYOTLAR TADQIQI

*T.P.Bekmurodov, Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadidlar davridagi matbuot va nashryotlarning umumiy ahvoli, rivojlanishi va ijtimoiy hayotdagi ahamiyati haqida ilmiy va tahliliy mulohazalar yuritilgan.

Kalit so'zlar: Matbuot, Turkiston viloyatining gazetasi, Tarjimon, Taraqqiy, Osiyo, Sadoi Farg'ona, pressa, Kengash.

O'zbekiston va unda yashayotgan xalqning tarixiga nazar solib qaraydigan bo'lsak, bir necha ming yilga borib taqaladi. Bunday deyishimizga sabab shundaki, u turli xalqlar tarkibida turlicha nomlarda yashagan, o'z davlatchiligiga ega bo'lgan eng ko'hna shajaralardan birdir. Ular qadimdan o'ziga tegishli va unga yondosh bo'lgan xalqlarga ziyo va ma'rifat ulashib kelgan xalq sanaladi. Shu nuqtayi nazardan o'rta asrlarda jahon tamaddunining beshigini tebratgan bobokolonlarimiz dunyoga quyosh yang'liq nur sochgan. Jumladan, Farobiy, Al-Xorazmiy, Al-Farg'oniy, Al-Beruniy, Al-Buxoriy, G'azzoliy, Qamadoniy, G'ijduvoniy va boshqa ulug' zotlarning hayot tarzi, ilm uchun fidoiyligi, e'tiqod - imonining pokligi bilan dunyoga ibrat bo'lgan.¹ Bundan tashqari Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Xoja hakim at-Termiziy, Shayx Abu Mansur al-Maturdiy as-Samarqandiy, Xoja Abduxoliq G'ijduvoniy, Xoja Axmad Yassaviy, Sulaymon Baqirg'oniy, Shayx Najmiddin Kurbo, Xoja Ali Romitaniy, Yusuf Hamadoniy, Buhovuddin Naqshband kabi siymolar ilohiy marifat yo'lining rahnamolari bo'lganlar.² Bu ro'yxatni qatorlab davom ettirishimiz mumkin. O'sha davrlarda ham marifatni va ma'naviyatni targ'ib qilish vositalari sirasiga turli xil qo'lyozmalar, she'riy parchalar, diniy va dunyoviy kitoblar va ijtimoiy va siyosiy yangiliklarni xalqqa ovoza qilib yuradigan jarchilar orqali tarqatilgan. Qaysidir

¹Xayrullayev M. O'rta Osiyoda ilk uyg'onish davri madaniyati.-T.: Fan, 1994 y.

²Ma'naviyat yulduzlari. Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar.-T.: 1999 y.

ma'noda yuqorida sanagan vositalarimiz bugungi kunda matbuot deb atayotgan va u bajarayotgan vazifani o'sha davrda bajargan deyishimiz mumkin. Yanada aniqroq qilib aytadigan bo'lsan, ular o'sha davrning o'ziga xos matbuot tizimi bo'lgan.

Shu o'rinda jadidlar faoliyatiga to'xtaladigan bo'lsak, Turkistonda jadidchilik g'oyalari XIX asrning 90-yillaridan yoyila boshladi. Bu harakat XX asrning 30-yillari oxirlarigacha o'lka ijtimoiy-siyosiy xayotida muxim rol o'ynadi. Bugungi kunda respublikamiz tarixchi olimlari jadidchilik harakatida quyidagi uchta bosqichni farqlashmoqda: 1) XIX asr oxirlaridan 1915 yilgacha-ma'rifatchilik; 2) 1915 yildan – 1918 yil fevraligacha-muxtoriyatchilik; 3) 1918 yil fevralidan –

20-yillar oxirlarigacha mustabid sovetlar davridagi faoliyati.³

Turkistonning madaniy markazlaridan biri bo'lgan Toshkent shahrida o'lkaning to'ng'ich gazetasi "Turkestanskiy vedomosti" 1870 yil 28 aprelda chiqq boshlagan edi. Ushbu gazeta Rossiya guberniya vedomostlariga tenglashtirilgan bo'lib, unga amaldorlar obuna bo'lishi majburiy edi.⁴ Turkiston general-gubernatorligi bu gazeta orqali o'z g'oyalarini tarqatishni maqsad qilib qo'ygan bo'lsa-da, amalda matbuot o'lkani har tomonlama o'rganib hamda rus aholini Turkiston hayoti bilan tanishtirish, ularga madaniy, iqtisodiy, ijtimoiy xabarlar berish borasida alohida ahamiyat kasb etgan edi.

Turkistondagi birinchi o'zbek tilidagi gazeta "Turkiston viloyatining gazetisi" 1870-1883 yilgacha "Turkestanskiy vedomosti" gazetasiga "Ilova" tarzida chiqarilar edi. Bu gazeta bir oyda 4 marta – 2 marta o'zbek tilida va 2 marta qirg'iz tilida chiqq boshladi. 1883 yil 30 yanvardan 500 nusxada alohida gazeta sifatida chiqq boshladi. 1888 yilga kelib gazeta 600 nusxadagina bosilib, uning asosiy qismi majburiy obunachilarga aylantirilgan mahalliy amaldorlarga jo'natilgan.⁵ "Turkiston viloyatining gazetisi"ning muharriri N. Ostroumov gazetaning o'quvchilari kamligini milliy tildagi dastlabki gazeta bo'lganligi va mahalliy aholi

³ Кастельская З.Д., "Из истории Туркестанского края (1865 - 1917)". М.: 1980 й.

⁴ ЎзР МДА. 1-жамғарма, 17-рўйхат, 534-иш, 5-бет

⁵ ЎзР МДА. 1-жамғарма, 28-рўйхат, 60-иш, 82-бет

uchun pulga gazeta sotib olib o‘qish yangilik ekanligi bilan izohlagan edi.⁶ Aslida esa Turkiston aholisi ziyolilari orasida Ismoil Gasprinskiy muharrirligida chiqqan “Tarjimon” gazetasi mashhurroq bo‘lgan o‘sha davrning o‘zidayoq “Turkiston viloyatining gazetasi” xalq orasida katta obro‘ga ega emasligi sabablarini ochishga ma’lum ma’noda harakat qilingan. Mazkur gazetaning moliyaviy ahvoli ancha og‘ir bo‘lib, ayniqsa 1912-yilning oxiri – 1913-yillarda mablag‘ yetishmasligidan gazetaning yopilish xavfi ham bor edi. Faqat Toshkentda mahalliy tilda xususiy gazetalar chiqarishga harakat qilinayotganligi, bu esa hukumatga qarshi kayfiyatlar tarqalishiga olib kelishini hisobga olgan Turkiston general-gubernatorligi “Turkiston viloyatining gazetasi”ni moliyaviy tomondan qo‘llab turishga uringan edi. Hatto, 1913 yilning 5 yanvarida Turkiston general-gubernatori harbiy vazirga xat yozib, ushbu gazetani bosib chiqarishga mablag‘ so‘ragan,⁷ so‘ralgan mablag‘ning nechidir foizi qoplab berilganligi haqida ham ma’lumotlar bor. Lekin “Turkiston viloyatining gazetasi” Rossiyaning boshqa joylarida, ya’ni Gelsingfros, Qozon, Qashg‘ar, Boqchasaroy, Moskva, Omsk, Peterburg shaharlarida ham oz bo‘lsada o‘quvchilariga ega edi.⁸ Ushbu gazeta sahifalarida, Turkistonda boshqa milliy gazeta yo‘qligi tufayli Ishoqxon Ibrat, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Mirmuhsin Shermuhamedov va shu kabi taraqqiyparvarlar madaniy-ma’rifiy mavzudagi maqolalari bilan qatnashib, mahalliy aholining dunyoviy ilmlarga, fan va texnika, boshqa xalqlarning ilg‘or madaniy va adabiy merosiga qiziqishini kuchaytirganlar.

XIX asrning 90-yillariga kelib Turkistonda matbuot sohasida burilish yuz berdi. Bu davrda o‘lkada rus tilidagi dastlabki xususiy gazetalar paydo bo‘la boshladi. Dastlab Samarqandda, keyin Toshkentda 1890-1907 yillarda chop etilgan “Okraina” va 1898-1907 yillarda Toshkentda chop etilgan “Russkiy Turkestan” gazetalari shular jumlasidandir. Mazkur gazeta faoliyatida N. Likoshin, N. Xanikov va A. Divaevlar faol ishtirok etishgan. Bu gazetalar universal bo‘lib, uning sahifalarida o‘lkaning tarixi, geografiyasi, iqtisodiy hayoti va madaniy-

⁶ ЎзР МДА. 1-жамғарма, 28-рўйхат, 35-иш, 39-45 – бетлар

⁷ ЎзР МДА .1-жамғарма, 17-рўйхат, 734-иш, 117-бет

⁸ Остроумов Н.П., Сарты. Т.: 1894 й.

ma'rifiy masalalari muntazam yoritib borilgan.⁹ 1904 yilda “Tashkentskiy listok” gazetasi chop etila boshlagan edi, unda telegrammalar, e’lonlar va mahalliy xronikalar ham berib borilgan. Ushbu gazeta 1906 yildan “Tashkentskiy kurer”, 1908 yildan esa “Turkestanский kurer” nomi ostida chiqqan.¹⁰

XX asr boshlarida Toshkentda milliy taraqqiyparvar kuchlar bir qancha gazetalar chiqarishga muvaffaq bo’lganligi o’lka ijtimoiy hayotida muhim voqea bo’lgan. 1905-1907 yillardagi inqilobdan vahimaga tushgan hukumat matbuot sohasida ham yon berishga majbur bo’lgan. Gazetaning xalq ijtimoiy-siyosiy ongini oshirishdagi rolini tushungan jadid taraqqiyparvarlari milliy gazetalar chiqarishga muvaffaq bo’lishgan. Bunday gazetalarning ko’pchiligi avvalo Toshkent shahrida chop etilgan. Milliy taraqqiyparvar kuchlar chiqargan gazetalar “Taraqqiy” (1906 y.), “Xurshid” (1906 y.), “Shuhrat” (1907 y.), “Osiyo” (1908 y.) hukumat tomonidan qattiq ta’qib ostiga olinib, gazetaning har bir sonlaridagi maqolalar tarjima qilinib kuzatib borilgan.¹¹ Hukumat gazetasi bo’lgan “Turkiston viloyatining gazetasi” sahifalarida ushbu gazetalar qattiq tanqid ostiga olingan.¹² Bu milliy gazetalar juda qisqa vaqt nashr qilingan va hukumatga qarshi yo’nalishlari uchun to’xtatib qo’yilgan. Jadid taraqqiyparvarlari tashkil etgan milliy gazetalarda millatni jaholatdan qutqarish va uning taraqqiy topishiga erishish masalalari diqqat markazida bo’lgan. Ular milliy ongni o’stirishga o’z hissalarini qo’shganlar. Biz jadidlarning faoliyati davomida ochilgan va faoliyat yuritgan matbuot nashrlarini birma-bir sanar ekanmiz ularning qanchalar murakkab vaziyatlarda faoliyat yuritganini va qanchadan-qancha to’siq va muammolarga duch kelganligini chuqurroq his qilishga harakat qilmog’imiz kerak. Jumladan, qattiq siquvga olingan milliy taraqqiyparvar kuchlar uzoq vaqt matbuotga ega bo’lish imkoniyatidan mahrum bo’lgan edilar. Bu haqda milliy taraqqiyparvarlardan biri Rauf Muzaffarzoda shunday deb yozgan: “Bizda “Taraqqiy”dan so’ng ko’pgina gazetalar chiqib, oz fursatda yana yopilib qoldi. Agar o’sha paytda chiqib, so’ng

⁹ Украина. 1893,- № 129.

¹⁰ Добросмыслов А.И.Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. С.:- № 293.

¹¹ ЎзР МДА. 1-жамғарма, 28-рўйхат, 779-иш, 10-20 – бетлар

¹² Туркистон вилоятининг газети. 1906. 25, 29, 30, 33, 35-37, 44, 51-сонлар

yopilgan jaridalarni yig‘sak, juda katta jarida mozori hosil bo‘ladi”.¹³ Lekin jadidlar muntazam ravishda bu yo‘lda harakat qilgan edilar. Natijada XX asrning 10-yillarida Turkistonning qator shaharlarida, jumladan Toshkent shahrida ham milliy matbuotni yo‘lga qo‘yishga muvaffaq bo‘lingan. 1914-1915 yillarda Ubaydulla Xo‘ja Asadullaxo‘jaev muharrirligida “Sadoi Turkiston” gazetasi chop etildi. Ushbu gazeta faoliyatida Munavvar Qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Tavallo, Saidnosir Mirjalilov, Hamza Hakimzoda, Xolid Said, Abdulhamid Sulaymon, Mo‘minjon Muhammadjonov, Abdulla Erg‘oziyev, Nushiravon Yovushev, Siddiqiy, Lutfulla Olimiy, Mulla Said Ahmad Vasliy, Fuzayil Jonboev, Muhammadjon (mudarris), Badriddin A‘lami, Hoji Muin, Sh. Rahimiy kabi millat fidoiylari muharrirga yaqindan yordam berdilar. Turkiston taraqqiyparvarlaridan Mahmudxo‘ja Behbudiy ham ushbu gazetani chiqarishni davom ettirish uchun millat jonkuyarlari moddiy va ma‘naviy tomondan yordam berishlarini, chunki dunyoda 10 million aholiga ega bo‘lgan davlatlar minglab matbuot nashrlariga ega ekanligini ta‘kidlab, milliy taraqqiyparvar kuchlarni mushtariy yig‘ishga yordam berishga chorlagan edi.¹⁴ Ammo milliy taraqqiyparvarlarning sa‘y-harakatlariga qaramay, 1915 yil 10 aprelda mablag‘ yetishmaganidan “Sadoi Turkiston” gazetasining 66-soni chiqarilib, to‘xtatib qo‘yildi. Arxiv ma‘lumotlariga ko‘ra, keyinchalik Ubaydulla Xo‘jaev gazetani yana chiqarishga urungan, lekin hukumatdan rasmiy ruxsat ololmagan.

Xulosa sifatida shuni takidlashimiz mumkinki, jadidlarimiz tomonidan tashkil qilinga bu kabi gazeta va jurnallar O‘zbekiston matbuot taraqqiyotini misli ko‘rilmagan darajada ildamlashiga asos bo‘lgan. Matbuot va nashiriyot sohalarining bu darajada shiddat bilan shakillanishi jarayonida shu sohaga tegishli bo‘lgan terminlar va tushunchalar ham kirib kela boshlagan. Bu jarayon o‘z navbatida shu sohani his qiladigan kadrlar masalasini ham o‘rtaga tashlagan. Buni yaxshi anglab yetgan ziyolilarimiz yosh o‘zbek yigit va qizlarni har tamonlama rivojlangan xorijiy davlatlarga yuborish va u yerning ta‘lim tizimi va matbuot sohasidagi yutuqlarini o‘rganib kelish vazifalari yuklatilishi ko‘zda tutilgan edi.

¹³ Рауф Музаффарзода. Бизда зиёлилар ва миллий матбуот, Садои Туркистон. 1914. -№ 44

¹⁴ Бехбудий М. Садои Туркистон, Садои Фарғона ёхуд Туроннинг эгизак таъвом фарзандлари, Ойна. 1914. -№ 25.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Xayrullayev M. Oʻrta Osiyoda ilk uygʻonish davri madaniyati. T., 1994 y.
 2. Maʼnaviyat yulduzlari. Markaziy Osiyolik mashhur siymolar, allomalar, adiblar. 1999 y.
 3. Кастелская З. Д. “Из истории Туркестанского края (1865 - 1917)”. М., 1980.
 4. ЎзР МДА. 1-жамғарма, 17-рўйхат, 534-иш, 5-бет
 5. ЎзР МДА. 1-жамғарма, 28-рўйхат, 60-иш, 82-бет
 6. ЎзР МДА. 1-жамғарма, 28-рўйхат, 35-иш, 39-45 – бетлар
 7. ЎзР МДА. 1-жамғарма, 17-рўйхат, 734-иш, 117-бет
 8. Rakhmatova, D. (2020). MAKHMUDKHUJA BEKHBUDI AND LANGUAGE ISSUE. Интернаука, 24(153 часть 3), 11.
 9. Nusratilloevna, R. D. (2020). Makhmudkhuja Bekhbudi and Enlightenment. Проблемы науки, (6 (54)), 60-62.
 10. Добросмыслов А.И.Ташкент в прошлом и настоящем. Исторический очерк. С. 293
 11. ЎзР МДА. 1-жамғарма, 28-рўйхат, 779-иш, 10-20 – бетлар
 12. Туркистон вилоятининг газети. 1906, 25, 29, 30, 33, 35-37, 44, 51-сонлар
 13. Рауф Музаффарзода. Бизда зиёлилар ва миллий матбуот, Садои Туркистон. 1914, № 44
- Беҳбудий М. Садои Фарғона ёхуд Туроннинг эгизак таъвом фарзандлари. Садои Туркистон, Ойна. 1914, № 25